

Sen o sémiotice (Namísto doslovu)

Teoreticky dobře víme, že novodobá sémiotika má za sebou dlouhou tradici (nejméně od stoiků a svatého Augustina) a že ještě v moderní době, předtím, než došlo k prvním pokusům ji ustanovit jako samostatnou disciplínu, existovala jako odvětví logiky. Ovšem to nám nijak nebrání vnímat ji jako nový, ba dokonce tak trochu módní obor, který je věcně i svou terminologií záležitostí posledních desetiletí. Přitom je – filologicky vzato – jednou z nejstarších disciplín „české vědy“. Její názvosloví patří k nejstarším, zrodilo se spolu s názvoslovím logiky již na počátku dvacátých let minulého století, na samém počátku toho, čemu říkáme trochu pateticky, s jistou dávkou nostalgie, ale občas také s ironickou převahou, národní obrození. Jazyk sémiotiky prostě vznikl v době, kdy nebyly položeny základy českého odborného jazyka mnoha prestižnějších, svou potřebou jistě naléhavějších a od pohledu mnohem méně módních oborů.

V roce 1820 totiž Antonín Marek vydal *Logiku nebo Umnici* (s menšími úpravami ji také včlenil do své širší práce *Základní filosofie – Logika – Metafysika*, vydané o čtvrt století později – MAREK 1820; 1844). Mezi stranami 144 a 154 prvního vydání a stranami 153 a 156 vydání druhého je v této práci zpracována i problematika sémiotická jako součást kapitoly O zamezenosti člověčího poznání dle obšírnosti a důležitosti, a kterak by jí v té příčině vyhověti lze – tedy kapitoly zabývající se otázkami vzdělání. Jako řada tehdejších českých příruček tohoto druhu není Markova *Logika* samostatnou prací, ale překladem – sice kráceným a místy volně upravovaným, ale přesto překladem. Jako předloha tu posloužila kniha I. G. Kiesewettera *Grundriss einer allgemeinen Logik nach Kantischen Grundsätzen*, v jejímž druhém svazku byl věnován sémiotické problematice jak úvodní stručný přehled, tak podrobnější výklad (KIESEWETTER 1806: 203–223).

Marek se od své německé předlohy nikde v zásadě neodchýlil. Zasahoval do smyslu textu, jen pokud byl nucen vypustit a případně nahradit některé Kiesewetterovy formulace, jež se výslovně křížily s představami jungmannovské vlastenecké inteligence.

Tak byla například potlačena Kiesewetterova úvaha o menší libozvučnosti slovanských jazyků, polštiny a ruštiny, vzhledem k italštině nebo jeho výrok o nedokonalosti znaků slovních, které jsou

budovány větším seskupením souhlásek – tato formulace musela na pozadí soudobých diskusí o libozvučnosti nutně v českém prostředí nevhodně upomínat na češtinu a její fonologické vlastnosti. Na několika místech prosazuje Marek ideály jungmannovského obrození také pozitivně a nejen negativně – škrty, například spojováním dokonalosti jazyků s mírou jejich ohebnosti (MAREK 1820: 154). Sem patří i nahrazení Kiesewetterova požadavku významové určitosti znaků (TAMTÉŽ: 215) požadavkem jejich určitosti, konkrétnosti estetické, jejich výraznosti: „Dokonalá jsou znamení libovolná, 1. když v nich jest náležitá určitost, tak n. p. určitější jsou znamení v českém slově bič, nežli v německém Peitsche“ (TAMTÉŽ: 151).

Největší přínos Markův však není ani ve škrtech, ani v doplňcích, ale především v samém faktu převedení německé práce do češtiny přesně ve smyslu Jungmannova podotknutí z úvodního slova, že v této chvíli „ne tak na soustavě umění mudrckého jako raději na tom se záležitosti vidělo, abychom i o věcech prostovědných po česku hovořiti a psáti uměli“ (MAREK 1844: VII n.). Především tedy stojí za pozornost, jak Marek řeší problémy terminologické. Vždyť právě v jazykové stránce spisu spočívá původnost, která Marka opravňovala k podepsání knihy německého autora vlastním jménem. Základní sémiotický termín „Zeichen“ (signum) převádí Marek českým ekvivalentem „znamení“, dnes v této situaci běžný termín „znak“ byl vyhrazen pro převod německého termínu „Merkmal“ (příznak, projev, známka). Toto řešení však vzápětí Antonína Marka donutilo – díky morfologické neohebnosti slova znamení – vyhnout se překladu německého „Bezeichnungskunst“ pro sémiotickou nauku o tvoření znaků (pro hermeneutiku podle německého „Auslegungskunst“ zvolil výraz „výkladnictví“) a také vzdát se hledání české náhražky pro termín sémiotika – omezuje se tu na opisné „nauka o znameních“.

Základní charakteristika znaku a znakové situace zní například u Marka takto: „Znamení jest předmět, jehož uzřením nebo slyšením vzniká osvědčení jiného předmětu, n. p. kouř jest nám znamením ohně; jest znamením rozmnožování. Tré věcí pozorovati sluší: znamení, znamenáné a spojení znamenáného se znamením, čemuž význam (Bedeutung) díme“ (MAREK 1820: 147 n.).

Typologii znaků – z velké části binární, podvojnou – přejal Marek plně z Kiesewettera, byť pomíjí jeho jednotlivé kategorie členění. Podle kvality extenzivní, tj. podle možnosti znak rozložit na více složek v rovině označujících, dělil německý logik znaky na „einfach“

a „zusammengesetzt“ (u Marka „prosté“ a „složené“ či „násobné“). Podle kvality intenzivní (tj. významově jednoznačnosti či víceznačnosti) se lišily znaky „bestimmt“ a „unbestimmt“ (určité a neurčité), případně významově prázdné („leer“, „jalové“). Na základě kvality byly odlišovány znaky „eigentlich“ (vlastní), kdy „vyznamenává“ znamení to, k čemuž od počátku ustanoveno bylo“ (TAMTÉŽ: 149) a „uneingentlich“, „nevlastní“, tj. obrazné. Hodnocení adekvátnosti vztahu znaku k označovanému se stalo kritériem pro odlišení „vhodných“ a „nehodných“ znaků („anpassend“ – „nicht anpassend“). U Marka volbou termínů „sličný“ – „nesličný“ tato adekvátnost nápadně připomíná hodnocení estetické – Jungmannův slovník vykládá pojmenování „sličný“ jednak jako „vhodný“, „hodící se“, jednak jako „krásný“, „působivý“ (JUNGMANN 1838, IV: 149).

Konečně jsou odlišovány také znaky „natürlich“, „přirozená znamení“ a „willkürlich“, libovolná znamení. V tomto rozlišení se už objevuje zárodek dnešního odlišení motivovaných a nemotivovaných, arbitrárních znaků, ačkoli se tu motivace zužuje na příčinnou souvislost („n. p. *mrak* přirozené znamení deště; dešť, jakožto slovo, jest znamení libovolné vody po krápečích padající z mraku“ – MAREK 1820: 150). Motivovanost – nemotivovanost na základě podobnosti je v pojetí Kiesewettera a Marka samostatnou kategorií, již se staví do protikladu ikon (u Marka „obraz“), tj. „znamení, které buď samo sebou něco vyznamenává a podobu znamenání nese“, a neikonický, ba nemotivovaný znak, „který samo sebou ničím není, aniž jaké podoby se znamenání věci má“ – Marek ho označuje termínem „čtená“. Kiesewetterova kostra typologie znaků není příliš precizní (jednotlivé kategorie se místy překrývají) a nelze vyloučit, že to mohlo být pro Marka důvodem, aby ji pominul a omezil se na pouhý výčet protikladných typů znaků.

Celkově je Markovo názvosloví v řadě případů značně odvážné, především tam, kde se překladatel pokouší využít synonyma pro odlišení rozdílných významově spjatých pojmů (například „vyobrazení“ v protikladu k „podobizně“ ve významu „symbol“), nebývá také jednoznačné při volbě termínů pro některé pojmy (odlišuje například „znamenání“ a „vyznamenání“). Ve svém celku představuje jeden z obrozenských pokusů o vytvoření jazyka „pro budoucnost“ – stejně jako mnohé další poznamenaný skutečností, že v době, kdy příslušné obory byly skutečně vtaženy do komunikace v češtině, byl

umělý jazykový artefakt vytvořený v časech „zakladatelských“ již nepoužitelnou archiválií.

Ani česká novodobá sémiotická terminologie, vynucená oživením sémiotiky ve 20. století, na Marka nenavázala ani navázat nemohla. Ostatně i Markův pasivní podíl na prehistorii české sémiotiky mohl být snadno zapomenut. Nebylo by to spravedlivé – bez ohledu na to, že dávný pokus skončil ve slepé uličce. Amatéřský filolog i amatéřský filozof, literát a kněz netušil ovšem, že v dalekém budoucnu se „nauka o znameních“ stane sebevědomou disciplínou s univerzalistickými ambicemi, která se bude pouštět třeba i do mnohooborově či nadoborově založených výkladů jevů kultury. Nedokázal by si představit, jak by se mohla stát dokonce inspirací při výkladu onoho „světa“, který on sám „žil“ a „obýval“. A přesto se tak stalo: dovolila totiž, aby byl tento „svět“ nahlížen jako svébytný „sémiotický vesmír“, „sémiosféra“, svět znaků, jevů nesoucích význam.

Nemohl to tušit a jistě by ho to udivilo. Ale přece jen: právě díky němu se objevil česky již téměř před sto osmdesáti lety poznatek o řeči psané jako o soustavě „znaků znaků“. Díky němu zazněla v naší mateřštině teze o jazyce v širokém smyslu jako „souhrnu stejnorodých libovolných znamení pro naše představy a city“, což dovolilo chápat jako nástroj komunikace nejen přirozený jazyk, ale i jakoukoli další sdělovací soustavu, bez ohledu na to, kterými smysly může být vnímána, tj. „řeč dlé čichu, dlé tknutí, dlé chuti, dlé sluchu, dlé zraku“ (TAMTĚŽ: 152).

Antonín Marek neviděl před sémiotikou žádné velké a vznešené vyhlídky: byla pro něho jen naukou, která „učí bud sličná znamení vymýšleti, anebo v znameních sličného významu domakávat se...“ (TAMTĚŽ: 148). Ale zdá se, že právě v té rozverně vypadající definici je jakési skryté gesto, skryté poselství mimovolně poukazující směrem k nám – k naší vážnosti, k našemu sebevědomému úsilí všemu porozumět, všechno si rozložit ve znaky a jednou provždy je vysvětlit. Z dálky k nám doléhá podezření, že přes veškerý bouřlivý rozvoj tohoto podivného oboru je možná ve svém jádru ještě stále oním hravým uměním, pomocí něhož si vhodně znaky vymýšlíme, pomocí něhož se dopátráváme těch významů, které se nám hodí...